

**Амма Солобуодата төруттэммитэ 370, Аммаба бурдук ыһыллыбыта 350
сылларыгар аналлаах кэтэхтэн ытыллар XXII “Сээркээн
Сэһэнньиттэр” Краеведческой Аабы**

ДОКЛАД

Амма бастакы бурдугу үүннэрээччилэрэ.

**Толордо: Семенова Алена Анатольевна,
Амма улуунун библиотечнай тирик
Чапчылбанаабы 12 филиалын
кылаабынай библиотекаря.**

Амма

2022

Аан тыл.

Улуу нуучча дьоно Саха сирин булаат уонча сыл устатыгар араас воеводалар, таһара үлэһиттэрэ бааһынаҕа аналлаах сирдэри Өлүөнэ өрүс, киин салааларыгар көрдөөбүттэрэ уонна 1960 сыллар бэтэрээ өттүлэриттэн ыла бурдугу ыһан боруобалаан барбыттара.

Профессор Г.П.Башарин «Саха сиригэр сир оноһуутун историята» (XVII – 1917с.) диэн кинигэтигэр Аммаҕа сир оноһуутунан уонна бурдук үүннэриитинэн дьарыктаныыга итиэннэ кэлин сайдыытыгар да нуучча государственнай бааһынайдары быһаарыылаах оруолу ылбыттара диэн суруйар. Бурдук ыһыытын төрүөтэ Дьокуускай уокурукка ууруллубута. Амма бу уокурукка киирэр. Ити Амма сирин айылҕатын климата үтүө туруктааҕынан эрэ быһаарыллыбатаҕа, манна ыраахтааҕы дэһээтинэ бааһына сирин тэрийэр воевода канцелярията баара эмиз суолталаммыта.

Онон Саха сиригэр бурдук ыһыытын уонна сайдыытын аан бастакы миэстэтинэн Амма өрүс бассейна буолбута. Академик В.Н. Иванов бэйэтин «XVII үйэҕэ сахалар социальной-экономической сыһыаннаһыылара» диэн кинигэтигэр Амма өрүс ортоку сүүрүгүн бассейныгар сирин оноруу XVII үйэ ортотугар саҕаламмыта диэн суруйар. Ити сылтан Амма буора алдьанан бастакы көмүс туораах буорга түспүтэ.

1640 сыллар саҕалананыларыгар Аммаҕа бурдук ыһыах сөптөөх сирдэр баалларын тустарынан Москваҕа воевода Головин биллэрбит. Аммаҕа бааһынайдары олохсотуу 1652 сылтан саҕалаабыттара.

Сүрүн чааһа.

Туолу астаах туораабым Амма быян сиригэр.

1652 сылы биьиги Аммабыт Солобуодатын төрүттэммит сылынан, Амма сиригэр сир үлэтин бастакы боруобалааһынын сылынан ааҕабыт.

Профессор Ф.Г. Софронов 1967 сыллаахха Якутскайга тахсыбыт “Илинни Сибиир XVII үйэ ссылката” диэн кинигэтигэр 79 страницаҕа суруйар: “Муус устарга 1962 с-ха Якутскай остроктан Аммаҕа боярскай буойун Богданов салайааччылаах 6 ссылкаҕа анаммыт нуучча бааһынайдарын: Митрофан Швецову, Сенька Доронины, Марчук Фанарнигы, Дениска Ивановы, Богдашка Карповы ыппыттар”. Кинилэр үчүгэйдик сирин онороллорун, чиэһинэйдик үлэлииллэрин туһунан “Наказной памяткины” биэрбиттэр.

Бастакы кэлбит дьон сотору баран хаалбыттар, ол кэнниттэн 1661 сыллаахха воевода Голенищев-Кутузов түөрт бааһынайы таһааран олохтообут. Кинилэргэ өссө икки бааһынай эбиллибитин туһунан 1672 сылтан ыла официальнойдык ааҕыллар. Ити сылтан ыла Амма сиригэр бааһыналанан государство бурдугу хаһаайыстыбаннай наадаҕа анаан ыһы олоҕурбут.

1731 сыллаахха Солобуодаҕа 50 бааһынай кэргэнэ, 1734 сыллаахха эбии түөрт дьиэ Иркутскай уобалаһыттан көһөрүллэн кэлбиттэр.

Бурдугу үүннэриигэ ордук амма сахалара туруммуттар. Ол курдук, маннайгы сиринэн дьарыктанар уон сахалартан аһыһа аммалар эбит. Профессор Г.П. Башарин Амматтан саҕалаан бурдук ыһыта маннай тула нэһилиэктэргэ, онтон бүтүн саха кыраайыгар тарҕаммытын бэйэтин бүтэһик улахан үлэтигэр тоһоҕолоон бэлиэтээбитэ.

1760 с.с. Амма Солобуодатыгар олорор 16 бааһынай хаһаайыстыбатыгар 30 дэһээтинэ сирин биэрэргэ дьаһал тахсыбыт. Ол дьаһалга Моисеевтар, Немчиновтар, Артемьевтар, Алескей, Василий, Иван Неустроевта, Бояркиннар о.д.а. ааттара киирбит. (Ф.Г. Софронов «Русские крестьяне в Якути» XVII начало XX вв.).

Амма Солобуодатыгар, Арҕаа дэриэбинэ5э, Чапчылҕанна, Булунна, Арыылаахха, Новопокровкаҕа олохсуйбут нуучча бааһынайдарын удьуордара сиртэн илиилэрин араарбакка дьарыктанан барбыттар.

Сир оноһуута хас нэһилиэк ахсын ордук тургэнник, элбэх сыралаах үлэнэн тарҕаммыта биллэр. 1765 сыллаахха Амма-Наахара 6 ыла (Яковлевтар, Александровтар), Болугур 12 ыла (Борисовтар, Ксенофоновтар, Потаповтар), Алтан 3 ыла (макаровтар, Окороковтар), Абаҕалар өссө 1857 сыллаах Боотурускай управатын отчуотугар үһүс Болугур, иккис Чакыр, Бөтүн, Дьонку, Сулҕаччы нэһилиэктэригэр бурдук

сапааһын маҕаһыыннара аһыллыбыттара уонна бурдуктарын рынокка атыылаһыннара саҕаламмыт.

Ити курдук XVI үйэ бүтүүтүгэр XVII саҕалананытыгар Лена, Амма өрүстэр кытылларыгар нуучча киэн сиринэн тэлэһийэ айанныыр уопуттаах, хосун-хоодуот бааһынайдалар, помещиктарын эргимсиктэрэ, атыыһыттара Енисейскэтэн, Тобольскайтан, Илимскэйтэн, Екатеринбургтан, Сормовтан, Омскайтан, Иркутскайтан сыллата маасабайдык утуу-субуу кэлитэлээбиттэр. Кинилэр истэригэр: казахтар Алирган уонна Иван Бушковтар; поляктар Николай уонна Виктор Уваровскайдар; нууччалар Виктор уонна Семион Немчиновтар; Василий, Еремей уонна Константин Расторгуевтар; Константин уонна Василий Боярскийдар; Захар уонна Владимир Цыкуновтар; Василий, Роман, Конон, Ефрем, Иван, Гаврил Артемьевтар; Виктор уонна Алескандр Моисеевтар; Матвей уонна Никита Лобановтар; Вениамин уонна Илья Сосновскайдар; Михаил уонна Леонид Корякиннар о.д.а.

Алтанга бурдук бастаан кэлиитэ.

Адъас былыр, төө кэмнээбитэ биллибэт, биир нуучча тойоно кэлэн Алтан кинээһинэн дьону сугулаан дьиэбэ мустарбыт. Нуучча бурдугу ыһан, үүннэрэн ас асхайдаах онгостору уонна суһа, тарах диэн тэриллэри хайдах онгостору уруһуйдаан көрдөртөөбүт. Түмүгэр бурудук ыһытыгар улэлииргэ барыларыгар ылыннарыылаахтык, модьуйан эппит-санарбыт.

Мунньах дьоно олус сонурҕаан, муодарҕаан истибиттэр. Биир дьаданы киби туран этээчи буолбут: “Бурдук аһырга наадалааах буоллаҕына, ыһах баара. Киби саас-үйэ тухары аччык сылдыра куһаҕана, кытаанаҕа бэрт»: - диэбит. Нуучча тойоно олус сөпкө эттэ диэн хайҕаабыт. Онон бурдук ыһытын ытартан akkaастанаары гына олоҕбут дьон саната суох барбыттар. Алтан кинээһингэр 10 муунта бурдук сиэмэтин биэрбит. Ону кинээс Улахан аҕа, Куччугуй аҕа Алаас аҕатын уонна Чанкычах аҕатын уустарыгар, кыайыахтара диэбит дьонугар барыта 10 ыалга биирдии муунтаны тарҕатан кэбиспит. Дьон сиэмэлэрин илдьэ дьиэлэригэр тарҕаспыттар.

Уһун Күөлтэн саҕалаан Суола баһын куула өттүн баһылаан Лөкөй Модун аҕатын ууһа диэн дьонноҕор олоҕбуттар.

Кыччыгый аҕа ууһа дэнээччилэр: кини инитэ киби Чээлэ Саттык аҕатын ууһа Улуу Сыбыыттан Суола халдыаһытынан Уулааһынан Туойдаахха диэри сир баһылаан олоҕбуттар. Юу ини-бии уолаттары ийэлэрэ эмээхсин кыргыз кэмигэр хантан кэлбитэ биллибэт, кеҕен кэлэн олохсуппут. Ерус баһын диэкилтэн буолуо дииллэр. Кинилэр ханнык эрзуот сэрии дуорааныттан күрээнкэлэн бу тункутэх буччум сир булан олохсуйбуттара ууу диэн эмиэ туһунан номохбаар.

Алаас афатын ууһа бас билэр сирэ – Биэкэнэ, Өлөчөй. Онтон Сатабай үөһээ, Моорук, Бүтэйдээх, II Моорук бэйэлэрэ туһунаннар эбит.

Санкычак афатын ууһа диэннэ киирэллэр: Онхочой Боотур диэн киһилээх Неустроевтар уонна Кытыылаах Боотур диэн баһылыктаах Артемьевтар төрүттэрэ.

Дьэ бу афа уустарга бурдук хайдах үүммүтүн туһунан номоххо биир Санкычак уус кибитэ Тарабукин Тимофей бурдук ыһытын сафалаабыта кэпсэнэр. Кини олоһор Өндөйөргө тийээт мас суха оностубут. Сухата кыра бафайы буолан хаалбыт, көлө сатаан тардыбатах. Ол иһин уолунаан ойофунаан сухатын состорон, дьиэтин таһыгар кыракый сири тартарбыт. Кыс сири сүгэтин өнчөбүнэн үлтү сыспыт. Муунта (400 грамм) бурдугун онно ыһан баран кыраабыллаан, таран кэбиспит. Тыаттан сана мас кэрдэн киллэрэн ыспыт сири бэрбээкэй бүтэинэн төгүрүччү күрүөлээбит. Афыйах хонон баран күп – күөх оттор бытыгыраан тахсыбыттар. Офонньор бэркэ диэн үөрбүт: «һууй, дьэ бурдуктара диэн син от курдук үүнэн тахсар эбит, үлэм таах хаалымаары гыннафа», - диэбит. Сара Көстөкүүн сафана: «Үт үкчү чөкчөнө тумсун сафа уһаабыт», - диэн кэпсээбит.

Тимир ууһа Немчинов Григорий (Лаппахаан) тимир таһыттан уулларан болгуо диэн ыстааллыны, кытаанах тимир сомофотун ылар. Онтукатынан суха тимирэ, тарах тийһэ бэлэмниир. Кини биитэ Немчинов Баһылай Мадьяах уус эмиэ тимиринэн үлэлиир. Онноофтор кини чокуурунан эстэр саха саатын эмиэ онорор.

Чанкычак афатын ууһугар биллэринэн Тарабукиннар афалара Мунхаалаах Дэлиһизэй уолаттара; Ньэнкэриис, Лэгэнтэй, Бүөтүр Тыймыыттаах үрдэ, Микиттэ үрдэ диэн сирдэри; Нестеревтэр Егор, Яков Нестеревичтэр. Авксентий Нестеревич, кэлин уола Уйбаанныын Абааһылаах үрдэ диэн сири оностоннор, салгыы кэнэтэр-кэнэтэн биирдии гектарга тириэриттэр. Бурдук үүнүүтэ бэркэ табыллыбыт. Атын дьон Елисеевтар, Неустроевтар эмиэ табан ыһан, үлэ дэлэйэн барбыт.

Колхуос буолтун кэннэ сорохторо кэнэтиллэн элбэх гектаардаах бааһыналар буолбуттар. Холобур, бырааттыы Сутаковтар Хоптолоох, Суордаах үрэх, Хаххый; Никитиннэр: Нөрөтү, Хатат; Карамзиннар Сынтафа, Тыыспы; Ноевтар Булгуннахтаах, Уоттаах чаранна; Стручковтар Суола халдыаайыта, онтон да атын Васильевтар, Чабыкиннар, Килбээһэптэр, Ыллаахаптар уо.да. сирдэри онорбуттара. («Исторические предания и рассказы якутов» Нестерев И.И. АО. Атырдыах ыйын 23 кунэ 1993 с 3-4.

Покровкафа бурдук ыһыта.

1852 сыллаахха Покровкафа 77 бааһынай олорбута биллэр. Оччолорго Новопокрровка диэн ааттанара. Бу сыл Покровка олохтоммут сылынан

биллэр. Манна АЯН трагар кэлбит старообрядецтар бөлөтөхтөрө кэлэн олохсуйбуттара. Кинилэр бурдук ыһытынан дьарыктаммытара.

1928 сыллаахха Саха сиригэр бурдук совхозун тэрийэр туһунан кэпсэтии саҕаламмыта. 1929 сыл тохсунньу 29 кунугэр партия уобаластаабы комитетын бюротун мунһаҕар бу бопшуруос көрүллүбүтэ. Онно кэлэр сылтан биир бурдук совхозун тэрийэр туһунан уураах ылыныллыбыта.

1929-1930 с.с. Ааллаах учаастагар бастакы коллективнай хаһаайыстыба Амма оройуонугар тэриллибитэ. Бу тэриллибит хаһаайыстыба «Амма» совхоз тэриллитигэр төрүөтүнэн буолбута. Дьокуускайтан кэлбит комиссия бурдук совхозун Покровкаҕа тэрийиэххэ сөп диэн быһаарбыта. 1930с. Саха республикатын правительствота «Амма» совхозу тэрийэр туһунан ыйаах таһаарбыта... Ити сыл комиссия совхоз сирин-уотун быһаарбыта. Онно 503 хаһаайыстыба, 1748 киһи, 4278,6 гектар сир киирбитэ. 1931 с. совхоз 552,5 гектар бааһынаҕа туорахтаах культуураны ыспыта. Онтон ыла «Амма» совхоз үлэтин сүрүн хайысхатынан бурдук ыһыта буолбута. Бу сыллар усталарытар манна үлэлээн кэлбит Никифоровтар, Петровтар, Черкашиннар үлэһит династиялара күн бүгүнүгэр диэри Покровкаҕа олороллор, үлэлиллэр. Кинилэр эһээлэрэ, аҕалара П. Е. Разин, Л. А. Чистяков, В. В. Михайлов «Амма» совхозка директордыыр кэмнэригэр өссө үлэлээбиттэрэ.

«Үлэ киһини киэргэтэр» диэн өс хоһооно этэринэн, үтүө үлэһит киһини хаһан баҕарар дьон-норуот убаастыыр. Онтон сиргэ үлэһиир киһи икки төгүл бочуоттанар. Бу маннык республикаҕа, улууска ытыктанар дьонунан Черкашиннар династиялара буолар.

Түмүк.

Доклад тумугэр маннайгы кэлбит нуучча бааһынайдала кэлээччитин олохсуйан сир оноһуутунан, сүөһү иитиитинэн дьарыгыран барбыттар эбит. Бэйэлэрин олохторун оноһуутугар сөптөөх хайысханы тутуһан, эрдэттэн олохсуйбут сахалары кытары эйэлээхтик олоһбуттар, бииргэ үлэлээбиттэр, кырдык даһаны Амма кырыс сирин кыайа туппуттар эбит. Кыскыырдаах кыһыннаах, ирбэт тонноох Саха кыраайыгар бурдугу үүннэриигэ холонуу, кылгас сайыммытыгар ситэр бурдук араас сортарын үөскэтии, биһиги аһа көлүөнэ дьоммут сыралаах үлэлэрин түмүгэ буолар.

Профессор Г.П. Башарин, Ф.Г. Сафронов, академик В.Н. Иванов үөһэ ахтыллыбыт чинчийиилэригэр олоһуран Саха сиригэр сир оноһуутунан дьарыктаныы аан бастаан саһаланыыта уонна сайдан барыыта Амма өрүс бассейныттан, чопчу Амма Солобуодатыттан саһаламмыт диэн түмүк оноруохха сөп.

Туһаныллыбыт литература.

1. Артемьев Е.Р. Амма улууһун кылгас историята. - Амма: Амма типографията, 1996.
2. Караканов П.И. (1936-2003). Амма бурдуга, 1672-1997 сс. Аммаҕа бурдук ыһыллыбыта 325 сыла туолуутугар: бэлиэтээһиннэр, интервьюлар, очеркалар. – Дьокуускай: Якутский край, 1996. – 160 с.
3. Александров Л. Аммаҕа аан бастаан бурдугу ыһы туһунан / Л. Александров // Амма олоҕо. - 1997. - Олунньу 25 күнэ. - С.3
4. Неустроев С. Үйэлэргэ үүнэ тур / С. Неустроев // Амма олоҕо. – 1996. – Кулун тутар 26 күнэ. – С.3
5. Никитина, М. Алтанга бурдук бастаан кэлиитэ / М. Никитина // Амма олоҕо.- 1997.- Атырдьах ыйын 23 күнэ. - С. 3-4
6. Семенова В.Үтүө үлэһит дьонно махтал / В. Семенова // Амма олоҕо. -1997. - От ыйын 5 күнэ. - С.1
7. Амгинский улус: История, культура, фольклор / Администрация Амгинского улуса ; Якутский государственный университет. Историко-юридический факультет ; главный редактор: Е.М. Махаров. – Якутск : Бичик, 1997. – 277 с.